

RADOSLAV V E Č E R K A

KOŘENY CHARVÁTSKÉ REDAKCE CÍRKEVNÍ SLOVANŠTINY

Vznik a počátky charvátaké redakce církevní slovanštiny jsou přímému zkoumání skryty, protože takřka až do konce 11. stol. nemáme pro ni písemného dokladu. Sama existence slovanaké liturgie a spisovného jazyka na charvátaké půdě v 10. a 11. stol. je však nesporná. Dosvědčují jí jak změněné zákazy v 10. a 11. stol., tak zejména i skvělý rozvoj charvátakého hlaholského písemnictví od 12. stol., který by byl bez předchozí, dnes skryté, "ponorné" literární tradice nemožný. Co je najisté, jsou k o ř e n y charvátako-hlaholského písemnictví. Je otázka, zda lze charvátakou odnož staroslověnštiny a literaturu jí psanou odvodit bezprostředně z cyrilo-metodějského východiška velkomoravského, nebo až z jeho bulharsko-makedonské úpravy. Indicie jsou často dvojnásobné, a tak ve vědecké literatuře převládá tu teorie "severozápadní" /moravská/, tu zase teorie "jihovýchodní" /bulharsko-makedonská/.

H i s t o r i c k y se dříve vycházelo spíše z charvátakého venkovského vnitrozemí jakožto z rezervoáru "hlaholismu" /s postavou ninského biskupa Grgura v čele/, poslední práce naopak spíše zdůrazňují podíl měst dalmátakého pobřeží, která podléhala Byzanci a kam zasahoval vliv z ochridského centra.^{1/}

T e x t o v ě k r i t i c k é studie poukázaly na jedné straně na to, že charvátako-hlaholská evangelia vykazují projevy revize, kterými tyto texty prošly na bulharském jihozápadě. Na druhé straně je ve znění charvátako-hlaholského žaltáře doložena verze nerevidovaná /a textově tedy např. původnější než v "kanonické" paměťce PsSin/.^{2/}

Odpověď na naši otázku však nabízí i analýza jazyka a grafiky charvátsko-hlaholských památek. Zastavíme se přitom konkrétně u střidnic za psl. tj /kt/ a dj a u interpretace grafémů "šta" a "dšrv". Tu je ovšem nutné udělat exkurs do širších oblastí, prakticky do celého stsl. písemnictví hlaholského od jeho cyrilometodějských počátků v 9. stol. do konce stol. 11. Stav v památkách je takový, že v "kanonických" rukopisech stsl. bulharsko-makedonského původu jsou tu bulharské střidnice št /v grafice buď příslušná spřežka grafémů pro /š/ a /t/, nebo grafém zvláštní, totiž ш - cyr. ш / a žd /v grafice jen příslušná spřežka pro /ž/ a /d/ /, v rukopisech českého původu Kij a Prag české střidnice c a z.

Tato fakta byla vyložena dvojím způsobem. Podle Jagiče jsou bulharské střidnice št a žd charakteristickými znaky staroslověnštiny vůbec, a to od jejich počátků; c a z je vytlačovaly na české půdě.^{3/} Podle druhé teorie, u jejíhož zrodu stáli N.N. Durnovo a N. Trubeckoj, je třeba ve vývoji nejstaršího slovanského jazyka spisovného rozlišovat fázi prastaroslavěnskou /byzantskou/, v níž byly pro spisovný jazyk příznačné makedonské střidnice /k/ a /g/ za psl. tj, kt a dj a pro tyto specifické fonémy byly vytvořeny i příslušné grafémy v hlaholici, totiž šta a dšrv; v druhé, velkomoravské fázi byly tyto hlásky, na Moravě neexistující, a tedy pro Moravany i nevyslovitelné nebo těžko vyslovitelné, nahrazeny místními střidnicemi c a z; a konečně ve třetí fázi, bulharsko-makedonské, došlo k další reformě spisovné normy a jejím výsledkem bylo zavedení bulharských střidnic na místo oněch českých.^{4/}

Tato druhá teorie narazila sice v slavistice zprvu na odpor a nesouhlas, ale během doby získávala v odborných kruzích stále

více půdy, i když se její zastánci v podrobnostech mezi sebou různí, a to zejm. právě ve fonetické charakteristice oněch specifických střídnic v prastaroslověnině za psl. tj, kt a đj: Durnovo je např. vykládal jako /k/ a /g/, Trubeckoj jako "die stimmhafte und die stimmlose Verbindung einer palatalen Spirans mit einem palatalen Verschlusslaut", Horálek a Mareš jako palatalizované veláry /k/ /g/, blízké však artikulačně palatalizovaným alveodentálám /t/ a /d/ ^{5/} apod.

Jako pracovní hypotézu přijímáme tuto teorii Durnovo-Trubeckého, třebaže nedošla v odborné literatuře obecného souhlasu /nověji jí podrobuje odmítavé kritice např. R. Auty/^{6/} a třebaže její uznání naráží na vážné potíže. Stručně je lze shrnout do dvou bodů:

1/ Hlah. Ѡ se nikde v nejstarších stsl. rukopisech neobjevuje na místě psl. đj, nýbrž pouze v přejatých slovech za řec. ϰ /které patrně mělo dvě výslovnostní poziční varianty - /j/ a /g/ /, naopak hlah. ѡ je sice doloženo na místě psl. tj a kt, ale asi s fonetickou platností /št/ a není doloženo v cizích slovech za /k/. - Pádnost této námítky poněkud oslabuje jeden charakteristický jev doložený v mladších rukopisech právě charvátské redakce: užití grafému ѡ ve výpůjčce - ostatně charakteristické - ѡѡѡѡѡѡ /tj. v přepise do cyrilice ѡѡѡѡѡѡ - Ѡѡ /, což se sice vyslovovalo asi čuril, ale pravopisně by bylo zachovalo v onom náslovném ѡ-archaismu sahající až k prastaroslověnskému úzu a dosvědčující určení grafému ѡ i k záznamu řec. /k/, a tedy i jeho původní fonetickou platnost vůbec.

2/ Grafém ѡ se /na místě pův. tj a kt/ šíří až v mladších kanonických památkách /není např. doložen - až na jediný doklad -

v starobylém kodexu Zogr/, a je prý to tedy pravděpodobně mladší ligatura, která ani nebyla součástí původní abecedy Konstantinovy. - Dománka, že ѣ je ligatura, přestože je v slavistice velmi rozšířená už od dob Dobrovského, naráží však na těžko překonatelné potíže. Důležitý je např. fakt, že ѣ má číselnou hodnotu, což upevňuje jeho postavení už v původní Konstantinově abecedě, neboť ta byla vytvořena se zřetelím k oběma funkcím, které staré abecedy měly: nejen k funkci označovat hlásky řeči, ale i k funkci vyjadřovat číselnou hodnotu /fungovat jako číslice/. Šíření tohoto grafému až v mladší vrstvě kanonických památek pak vložil V. Tkadlčík důmyslně tak, že v přelavském centru bulharského písemnictví došlo k systematické reformě přineseného sem velkomoravského písemného standardu zaváděním /východo/bulharských střídnic ѣ a ѣд /pašné zde spojením příslušných grafémů/ a tato reforma se prosadila i v církevním písemnictví v jihozápadních oblastech, kde v jazyce lidovém byly /dosud/ odlišné střídnice к, г. Když se pak koncem 10. stol. dostalo východní Bulharsko pod byzantskou nadvládu, mělo to za následek mocný pohyb obyvatelstva z bulharského severovýchodu na jihozápad; a touto imigrační vlnou se i na jihozápadě prosadily střídnice ѣ a ѣд v jazyce lidovém - a tato nová situace umožnila, aby byla fonetická hodnota grafému ѣ zachovaná tu snad v řídkých případech na místě pal. тј a кѣ v záznamech neoficiálního /necírkevního/ rázu a určení, přehodnoceno ve smyslu skutečně tu už vyslovovaného ѣ a aby se ѣ ve své nové fonetické hodnotě začalo šířit i v oficiálním "vysokém" písemném úzu bulharského jihozápadu. Tolik Tkadlčík.^{7/} Jeho teorie není sice nesporná, ale je velmi dobře možná, a už tím otřásá zdánlivou nevyvratnou jednoznačností deskriptivně fakto-

grafického zjištění, že se šíří v kanonických rukopisech teprve sekundárně.

Po celkové charakteristice výchozí situace a jejích dvou možných interpretací se konečně dostáváme k vlastní analýze stavu v mladších rukopisech chorvátsko hlaholských. V nich je doloženo "šta" na místě psl. tj a kt, zato jako střídnice psl. dj v nich vystupuje buď žd, nebo "děrv".^{8/} Tento fakticky doložený stav připouští několik genetických interpretací:

1/ Jestliže by se uznala teorie Durnovo-Trubeckoj a jestliže by se vycházelo z koncepce Jagićovy, pak "šta" i žd v chorvátských památkách by mohly být stejně dobře pokračováním úzu bulharsko-makedonského, jako už moravského; "děrv" by tu pak bylo mladším jevem s výslovností /j/ podle variantní výslovnosti řecké.

2/ Jestliže by se teorie Durnovo-Trubeckoj uznala, je samo "šta" neprůkazné, neboť by mohlo být stejně dobře pokračováním velkomoravského, z prastaroslověnštiny zděděného grafického archaismu, jako i bulharsko-makedonského neologismu; žd za psl. dj pak je jednoznačně znak bulharsko-makedonský, kdežto "děrv" v těchto pozicích je možno vyložit dvojím způsobem: a/ jako specifický kajkavsko-čakavský neologismus mající oporu ve variantní řecké výslovnosti /j/ ve výpůjčkách z řečtiny, nebo b/ jako pokračování grafického úzu moravského, petrifikujícího archaicky výchozí normu prastaroslověnskou; tento grafém by byl dostal v kajkavsko-čakavské oblasti interpretaci domácího /j/, když v původní hlaholici pro /j/ specifický grafém neexistoval. Ostatně je charakteristické, že jakožto grafém pro /j/ se děrv začal v mladších chorvátských rukopisech nesystematicky uplatňovat i

mimo pozicí za pal. dj, kde se zjevně tato jeho hodnota vyvinula primárně.^{9/} Kloním se tedy k možnosti označené tu 2b. Návaznost této grafiky na moravskou z období cyrilometodějského by se dala dobře pochopit ze specifické situace velkomoravské literatury a jejího jazyka: v něm se sice projevovaly silné normalizační tendence k zavádění "moravských" /vl. pračeských/ c a z - jak po - drobně a důmyslně vložil F.V. Mareš v žurnále Voprosy jazykoznanija /viz pozn. 5/ -, ale zároveň v něm fakticky nutně přežíval grafický úzus prastaroslověnský v rukopisech přeložených ještě v Byzanci a ten byl s největší pravděpodobností konzervován a podpořen na "panonské" části Metodějovy arcidiecéze možností využít grafémů "šta" a "dšrv" k záznamu lokálních střídnic /t/ a /đ/, resp. /j/.^{10/} Starou jazykovou situaci na tomto dílčím teritoriu cyrilometodějské literární aktivity ostatně dobře ilustruje stav ve Freis, pokud jejich grafika k, ck, cc, c, g nebo ch vskutku označuje /t/ a grafika i nebo g foném /đ/.^{11/}

C e l k o v ě pak sí genezi charvátského typu staroslověnské štiny a z něho vzniklé charvátské redakce církevní slovanštiny představují kompromisně, jako výsledek setkání a prolnutí dvou kulturních proudů: jednoho postupujícího od severozápadu z Moravy přes Panonii /tedy v podstatě z panonského subtypu velkomoravské staroslověnské štiny a přes charvátské vnitrozemí na jih a jihovýchod/a druhého, poněkud mladšího, který by byl vyšel z jihozápadních oblastí tehdejšího bulharského státu a postupoval všeobecně směrem západním a severozápadním po dalmátském pobřeží a část charvátského teritoria by byl zasáhl primárně, na části pak by se byl uplatnil jako silný sekundární superstrát. Charvátský typ staroslověnské štiny by tak byl vznikl nesystematic-

kým míšením stsl. jazyka typu moravsko-panonického a bulharo-makedonského s živou charvátickou mluvou lidovou. Nenormovanost tohoto starého spisovného jazyka, patrná dobře ještě i v jeho mladších vývojových fázích^{12/}, 'se vyvinula při absenci centralizované společné péče církevní i světské hierarchie o spisovný jazyk.

Poznámky

- 1 Kritický přehled starších názorů a zevrubnou analýzu historických faktů podává N. K l a i ć : Historijaka podloga hrvatskoga glagoljaštva u X i XI stoljeću /Slovo 15-16, 1965, 225-281/.
- 2 Srov. K. H o r á l e k : Kořeny charvátcko-blaholského písemnictví /Slavia 19, 1950, 285-292/; J. K u r z : O nově nalezeném emauzském charv.-hlah. zlozku žaltáře /Slavia 22, 1963, 81-104, zvl. 102/.
- 3 Jagićova teorie je podrobně vyložena v díle Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache, Berlin 1912.
- 4 Viz N. D u r n o v o : Mysli i predpoloženija o proischoždenii staroslavjanskogo jazyka i slavjanskich alfavitov /ByzSlav 1, 1929, 48-85/; N. T r u b e t z k o y : Die aksl. Vertretungen der usl. tj, dj /ZalPh 13, 1936, 88-97/; t f ž : Altkirchenslavische Grammatik, Wien 1954.
- 5 Srov. Durnovo a Trubeckoj v pracích citovaných v pozn. 4. Viz dále K. H o r á l e k : Úvod do studia slovanských jazyků, Praha 1962, 366; F.V. M a r e š : Vznik slovanského fonologického systému a jeho vývoj do konce období slovanské jazykové jednoty /Slavia 25, 1956, 443-495, zvl. str.475/; t f ž : Drevneslavjanakij literaturnyj jazyk v Velikomorav-

- skom gosudarstve /Voprosy jazykoznanija 1961, Nr. 2, 12-23/.
- K této problematice srov. ještě zejm. H.G. L u n t : Old Church Slavonic Grammar, Leiden 1955, 18-19; W.K. M a t - t h e w s : Trubetzkoy's Ψ , \Uparrow and the Old Bulgarian Groups št/žd /Beogradski medjunarodni slavistički sastanak, Beograd 1957, 485-490/; J. V r a n a : Stal. grafijski sistem i njegova fonetska realizacija /Radovi Zavoda za slavensku filologiju 5, Zagreb 1963, 113-138, zvl. 137/; B. H a v r á n e k : Die Bedeutung Konstantins und Methods für die Anfänge der geschriebenen Literatur in Grossmähren /Cyrillo-Methodianische Fragen, Acta Congressus ...Salisburgiensis, Wiesbaden 1968, 1-12, zvl. 7/ aj.
- 6 R. A u t y : Glagolitic \mathfrak{A} and \mathfrak{U} . Facts, Conjectures and Probabilities /Collectanea St. Ivšić in honorem, Zagreb 1963, 5-11/, srov. též M. P e š i k a n : O rekonstrukciji stal. fonološkog sistema /Južnosl. filolog 25, Beograd 1961-62, 153-160/; M. P a v l i ć : Znak \mathfrak{A} i njegove glasovne vrednosti /Slovo 6-8, 1957, 278-291/.
- 7 V. T k a d l ě í k : Dvě formy hlaholského písemnictví /Slavia 32, 1963, 340-366/.
- 8 Srov. k tomu j. H a m m : Hrvatski tip crkvenoslavenskog jezika /Slovo 13, 1963, 43-67/.
- 9 Viz F.V. M a r e š : Hlaholice na Moravě a v Čechách /Slovo 21, 1971, 133-199, zvl. str. 136/.
- 10 O pravděpodobné nejdenotnosti cyrilometodějského jazykového standardu velkomoravského /nebo přesněji moravsko-panonského/ srov. R. V e ě e r k a : Velikomoravskije istoki cerkvenno-slevjanskoj písmennosti v Češskom knjažestve /in: Magna Mora-

via, Praha 1965, 493-524, zvl. 497-503/.

- 11 Nověji k tomu viz L. M a t e j k a : O problemima normalizacije u ranoj slavenskoj pismenosti /in: Simpozium 1100-godišnina od smrtta na Kiril Solunski 2, Skopje 1970, 163-174/.
- 12 Srov. H. K u n a : Redakcije staroslavenskog kao literarni jezik Srba i Hrvata /Slovo 15-16, 1965, 183-199/; Redaktionen des Aesl. als Literatursprache bei den Serben und Kroaten /Wiss. Zeitschrift d. Ernst-Moritz-Arndt-Univ. Greifswald 16, 1967, 99-104/.

x x x

Корни хорватского типа старославянского яэька

Корни хорватской глаголической письменности в специальной литературе в одних случаях обнаруживаются уже в кирилло-мефодиевской фазе великоморавского периода, а в других случаях их можно встретить даже и в послекирилло-мефодиевской болгарско-македонской фазе. В статье приводятся разные возможности того, как в хорватско-глаголических памятниках следует оценивать состояние рефлексов вместо праславянских *tj* и *dj* с одной стороны и фонематическую реализацию графем "дерв" и "шта" - с другой стороны. Одна из возможностей говорит в пользу того, что уаус хорватской глаголической письменности берет свои корни в великоморавском уаусе, точнее произведен от "прастарославянского",

в великоморавскую эпоху бывшего уже архаизмом и нашедшего по всей вероятности новое применение в паннонской ветви кирилло-мефодиевской литературы. Однако потому, что наряду с этим в хорватском типе старославянского языка ясно выделяется и болгарско-македонский элемент, автор статьи возникновения этого типа объясняет столкновением двух культурных течений: примарного из Великой Моравии и секундарного (в некоторых применяемого в качестве суперстрата) из Болгарского княжества IX. - Хвв. - и живой разговорной народной речи.